

Нова економіка

Микола МАТВІЇВ

**ФОРМУВАННЯ МІЖНАРОДНОГО РИНКУ
ВИРОБНИЦТВА ЗНАНЬ В УКРАЇНІ**

Резюме

Розглянуто міжнародний ринок виробництва знань. Обґрунтовано структуру світової вищої освіти. Показано порівняльну характеристику витрат на освіту у відсотковому відношенні до ВВП в окремих країнах ЄС. Здійснено аналіз системи виробництва знань у Великій Британії. Окреслено місце України на міжнародному ринку виробництва знань.

Ключові слова

Ринок виробництва знань, витатки на освіту, унітарна та бінарна системи, інвестиції в освіту.

Класифікація за JEL: I23.

© Микола Матвіїв, 2009.

Матвіїв Микола, канд. екон. наук, доцент, Тернопільський національний економічний університет, Україна.

Система освіти, зокрема вищої освіти, як і культура її народу, є унікальним явищем, незрівнянно складнішим, ніж інші системи (транспорту, зв'язку, безпеки), оскільки глибоко пов'язана з духовними і матеріальними аспектами минулого і сучасного. З огляду на це, в кожній країні освіта та її організація мають свої особливості. Проте наймогутнішими ініціаторами змін у системі освіти виступають не її власні проблеми чи негаразди (системні чинники), а ті, що перебувають поза нею, насамперед, пріоритети й вимоги до навчання і виховання, спричинені включенням даної країни до спільного руху світового співтовариства у майбутнє, змінами у виробництві, культурі та поведінці. Отже, при реформуванні вищої освіти, з одного боку, враховуються пріоритети збереження культурної різноманітності національних систем освіти, а з іншого – завдання поліпшення міжнародної співпраці, мобільності, працевлаштування студентів у європейському чи міжнародному ареалі, міжнародної конкурентоспроможності закладів вищої освіти у сфері виробництва знань.

Міжнародний ринок освітніх послуг має тенденцію до зростання. Це дає підстави стверджувати, що в найближчі роки його обсяг перевищить 100 млрд дол. США. За даними ЮНЕСКО, на ринку міжнародних освітніх послуг діють вищі навчальні заклади 129 держав, які володіють конкурентоспроможними освітніми продуктами й технологіями і яким складно протистояти в боротьбі за студента. Звідси висновок, що вкладання капіталу на міжнародному ринку освітніх послуг стає надто вигідним, але водночас і не легким для освоєння [8, с. 344].

Структура світової вищої освіти видається надзвичайно різноманітною, проте домінують дві тенденції:

1. *Унітарна, або єдина, система*, коли вища освіта забезпечується університетами чи відповідними до них закладами. Вони пропонують як загальні академічні ступені, так і професійно орієнтовані програми різної тривалості й рівня. В унітарній системі вищої освіти до її складу входять лише університети (частка інших вищих навчальних закладів (ВНЗ) становить незначний відсоток). Такою є освіта в Італії, Іспанії, Австрії, Фінляндії, Швеції.

2. *Бінарна, або подвійна*, система з традиційним університетським сектором, що так чи інакше опирається на концепцію Humboldt університету та на окремий неуніверситетський сектор вищої освіти, що має чітко окреслену структуру. Це характерно для таких країн, як Бельгія, Великобританія, Греція, Данія, Ірландія, Нідерланди, Норвегія, Німеччина, Франція, Швейцарія та низка інших.

Доволі ефективною для світової вищої освіти є тенденція вдосконалення і розширення «короткої та професіоналізованої» вищої освіти. Йдеться не про аналоги наших технікумів, а про інтенсивне навчання у справжньому ВНЗ (це, нерідко, – особливий підрозділ університетів), але впродовж

впродовж малого проміжку часу, до трьох років. За умови доброї організації (прикладом є створені нещодавно «університетські інститути» у Франції) тут дають ґрунтовну освіту, і в результаті – випускники легко знаходять роботу.

Тенденції до всебічної (єдиної) університетської системи разом із розвитком сильного сектору вищої освіти неуніверситетського рівня сприяли ширшому тлумаченню поняття «університет», що відрізняється від визначення, яке традиційно використовують щодо континентального європейського університету: установа з інтенсивною співпрацею, узгодженістю між викладанням, навчанням та успіхами в ньому, де велику увагу приділяють індивідуальному навчанню [5, с. 111].

З метою вирівнювання змісту та якості освіти в країнах Європейського Союзу виникла необхідність узгодження видатків на цю мету у відсотковому відношенні до ВВП (табл. 1).

Донедавна малоструктуровані системи вищої освіти виконували доволі обмежену кількість завдань щодо збереження й зміцнення державних структур країни, проведення наукових і технологічних досліджень з одночасною підготовкою науковців, а також забезпечення економіки фахівцями високої кваліфікації.

Таблиця 1.

**Порівняльна характеристика видатків на освіту
відносно ВВП за окремими країнами ЄС у 2007 році, у %**

Країна	Початкова і середня освіта	Вища освіта	Усі рівні освіти
Данія	4,2	1,6	6,7
Швеція	4,4	1,7	6,5
Франція	4,3	1,1	6,1
Австрія	3,9	1,2	5,7
Португалія	4,1	1,1	5,7
Фінляндія	3,5	1,7	5,6
Бельгія	3,6	1,3	5,5
Великобританія	3,8	1,0	5,3
Німеччина	3,6	1,0	5,3
Іспанія	3,3	1,2	4,9
Італія	3,3	0,9	4,9
Нідерланди	3,1	1,2	4,7
Ірландія	3,0	1,5	4,6
Греція	3,0	0,9	4,0

Основні ж завдання щодо організації навчальних закладів вищої освіти, які мають професійно орієнтовані програми навчання паралельно з університетським сектором, майже однакові в більшості країн:

- запропонувати професійно орієнтовані та економічно вигідні типи освіти для задоволення потреб ринку праці;
- забезпечити потреби зростаючої кількості вступників без істотного збільшення урядових витрат на вищу освіту;
- запропонувати передусім програми, орієнтовані на викладання, у яких частково використовуватимуться дослідження прикладного характеру;
- поновлення та поліпшення вже наявної професійно орієнтованої освіти [1, с. 121].

Разом зі зростанням диверсифікації структур вищої освіти відбувається паралельна диверсифікація ступенів і кваліфікацій, які видають різні заклади освіти.

Існує традиційна диференціація між структурою «континентального європейського» ступеня з доволі тривалим академічно інтегрованим навчанням та структурою «англо-американського» університетського ступеня з коротшим за тривалістю навчанням для отримання першого ступеня та розмаїттям післябакалаврських студій, що частково базуються на модульній системі.

У деяких країнах типи ступенів коротшого циклу впроваджуються в національну структуру ступенів (наприклад, у Данії, Фінляндії, Італії та Португалії). В інших країнах така система впроваджується разом із традиційною ступеневою структурою (наприклад, у Німеччині та Нідерландах).

У неуніверситетському секторі також відбувається безперервна диверсифікація кваліфікацій. Щоб відповідати вимогам ринку праці в певних професійних сферах, запроваджено велику кількість нових програм для здобуття ступеня бакалавра, розроблено низку після бакалаврських курсів. Вони можуть завершуватися отриманням національного ступеня чи ступенів із подвійною спеціалізацією. Заклади освіти неуніверситетського типу, які не мають права на запровадження магістерських програм, за власним бажанням можуть співпрацювати із зарубіжними установами, які таке право мають. Отже, у такий спосіб зазначені заклади освіти отримують можливість пропонувати студентам міжнародні магістерські програми [9, с. 252].

Заклади вищої освіти неуніверситетського сектору не пропонують докторських ступенів, але це не означає, що кандидати на докторські програми з неуніверситетського сектору не можуть за ними навчатися. У деяких країнах такі кандидати мають змогу одразу отримати доступ до докторської (PhD) програми в університеті (наприклад, Норвегія і Нідерланди) або через т. зв. підготовчі курси (наприклад, Австрія і Німеччина). У Норвегії декілька

навчальних закладів неуніверситетського сектору здобувають право проводити дослідницькі студії та надавати докторські ступені.

Зростання диверсифікації загалом вважається позитивним явищем для систем вищої освіти як усередині кожної країни, так і в міжнародному контексті. Але вона стикається з проблемами недостатньої прозорості структур кваліфікацій окремої країни і труднощами у взаємному визнанні кваліфікацій через велику кількість різних рівнів та варіацій змісту кваліфікацій. Вирішення цих проблем спонукає до пошуку інших інструментів, які сприятимуть розумінню отриманої інформації про кваліфікації [7, с. 21].

Отже, спробуємо стисло проаналізувати головні тенденції розвитку систем вищої освіти (продукування знань) у Великій Британії, проілюструвавши сучасний стан та національну систему кваліфікацій у вищій освіті. Звернемо увагу на аспекти мобільності, прозорості, зокрема: системи кредитів та визнання рівнів освіти, гарантії (забезпечення) якості, плати за навчання та деякі практичні аспекти (структура та організація навчального року, навчання іноземних студентів та система профорієнтації).

Формування системи вищої освіти Великої Британії розпочалось кілька століть тому. Цю сферу репрезентували засновані у XII–XIII ст. університети в Оксфорді та Кембриджі, створені для навчання еліти. І лише в XX ст. статус університетів отримали коледжі, які готували молодь для складання випускних екзаменів у Лондонському університеті. Вища освіта країни була елітарною та охоплювала дуже малий відсоток молоді. Проте після Другої світової війни кількість університетів подвоїлася.

Майже століття система вищої освіти у Великій Британії мала бінарну структуру. Проте з наданням у 1992 р. технічним інститутам статусу університетів ці дві ланки вищої освіти об'єдналися, тому для Британських університетів характерний високий рівень автономії. Загальне керівництво вищою освітою здійснює Міністерство освіти й науки, яке реалізує цю політику через ради університетських фондів Англії, Шотландії та Уельсу.

Посередницькі функції між урядом та університетами покладено на три ради університетських фондів (Англії, Шотландії та Уельсу). До цих рад входять представники закладів вищої освіти з регіонів, шкіл і ліцеїв та роботодавців. Таке широке представництво дає змогу поєднати цілі держави та інтереси ВНЗ, доволі об'єктивно оцінюючи останні. Зараховані до університету студенти спочатку намагаються здобути першу ступеневу кваліфікацію – бакалавра, яку можна отримати за гуманітарними, природничими чи педагогічними спеціальностями за 2–3 роки, за архітектурними, інженерними спеціальностями та менеджментом – за 3–4 роки, за ветеринарією та медициною – за 5–6 років.

Отримавши кваліфікацію бакалавра, студент має право продовжити навчання для отримання магістерського ступеня. Для цього необхідні 2–3 роки викладання, навчання чи досліджень при достатньо глибокому вивченні однієї чи групи суміжних дисциплін. У країні немає єдиного взірця

диплома про освіту. Тут захищеними є лише титули «бакалавр», «магістр», «доктор».

Британські університети – це великі науково-навчальні комплекси, до яких належать коледжі, магістерські та докторські школи, дослідні інститути, наукові центри, обсерваторії тощо.

Післясередню освіту неуніверситетського рівня надають численні технічні та інші коледжі, програми яких мають чітку фахову орієнтацію. Чимало їх підпорядковано Комітету з технологічної та бізнесової освіти (ВТЕС). Перший ВТЕС-диплом можна отримати вже після одного року денного навчання, національний ВТЕС-диплом – після 2–3 років. Вони дещо різняться і суворістю вимог до вступників.

Визнання професійних кваліфікацій здійснюється, як правило, певними асоціаціями, що встановлюють (для більшості регульованих фахів) дуже жорсткі вимоги. Для їх виконання випускникам університетів необхідні роки праці та самостійного вдосконалення.

Доступ громадян до освіти здійснюється таким чином. Середня освіта триває 13 років, два останніх з яких присвячуються поглибленому вивченню тих дисциплін, які учень планує обрати для студій у ВНЗ. Школи надають змогу обрати курси різного рівня складності, що призводить до нееквівалентних атестатів. Право вступу до ВНЗ без екзаменів надає атестат про загальну освіту підвищеного рівня (скорочено «A level»). За великої автономії шкіл в освітньому процесі підсумкові вимоги стандартизовано, оскільки випускні екзамени проводять кілька незалежних екзаменаційних рад. Більшість абітурієнтів університетів об'єднаного королівства (ОК) мають А-рівень із трьох дисциплін.

Уряд Великої Британії дуже серйозну увагу приділяє розвитку освіти, що підтверджується значною державною підтримкою, яка базується на довгостроковій стратегії. Динаміка цієї підтримки показана на рисунку 1, що відображає інвестиції в освіту з 40 млрд фунтів стерлінгів в 1997/98 рр. до 61 млрд фунтів стерлінгів у 2008/2009 рр., і, якщо врахувати, що 1 фунт стерлінгів майже дорівнює 2 дол. США, то ця сума справді є солідною, а з урахуванням українських реалій – просто астрономічною.

Капітальні інвестиції у сферу знань у Великій Британії щороку зростають, починаючи з 1,2 млрд фунтів стерлінгів у 1997/98 рр., і в 2010 р. (згідно з прогнозом) повинні становити 8,3 млрд фунтів стерлінгів. Значну частину коштів виділяють також і з приватних фондів на розвиток освіти (рис. 2).

Головну роль у системі виробництва знань відіграють університети, передусім Лондонський, Кембриджський та Оксфордський. Британські університети, головним чином, мають гуманітарне спрямування. Технічні спеціальності студенти здобувають в університетських коледжах, на технічних факультетах університетів, а також у спеціальних інститутах, які не входять до складу університетів.

Рисунок 1.

Інвестиції в освіту Великої Британії з 1997 до 2009 р. (у млрд фунт. ст.)

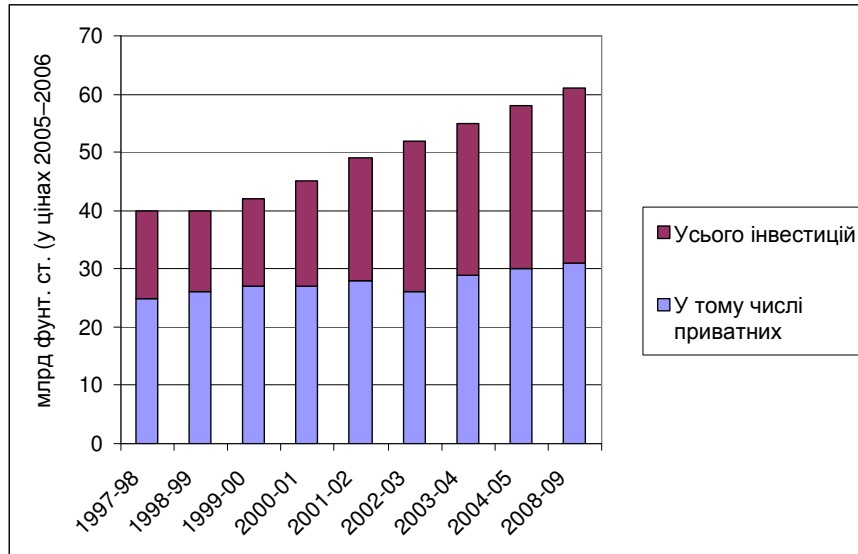
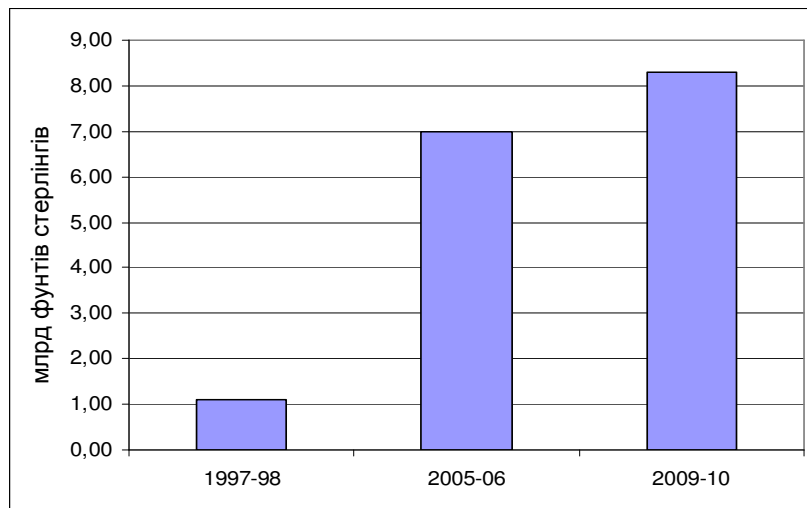

Рисунок 2.

Динаміка капітальних інвестицій з 1997-2006 рр. і прогноз на 2009-2010 рр. в освіту у Великій Британії (у млрд фунт. ст.)

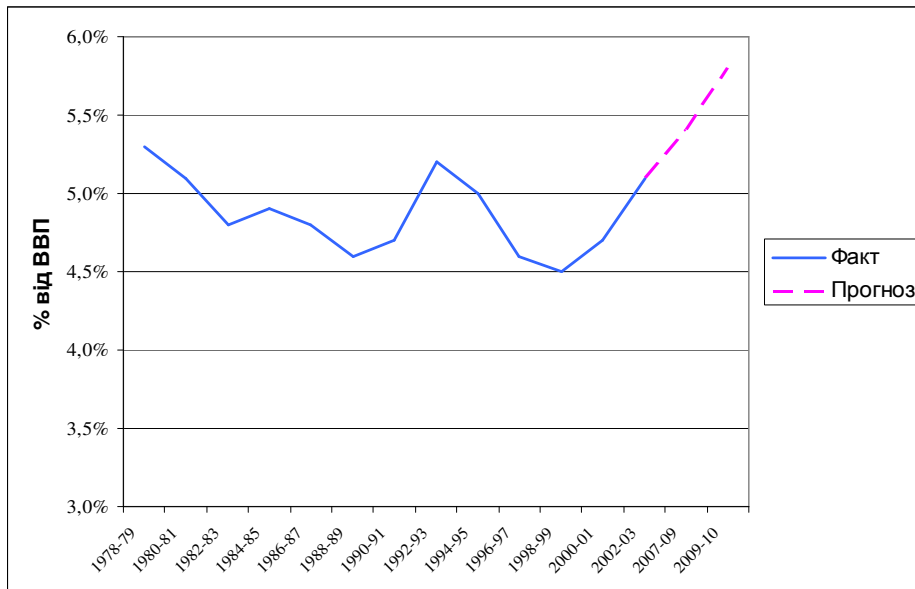
Для зарахування абітурієнти подають заяви у службу прийому в університети і коледжі (UCAS), вказуючи до п'яти бажаних закладів. Документи надходять у ВНЗ, які вирішують, чи вартує кандидат зарахування. Хоча в країні дотримуються політики відкритої вищої освіти, зацікавлені органи встановлюють квоти місць (держсекретар з освіти – для вчителів, департамент охорони здоров'я – для лікарів тощо). Якщо кількість заяв перевищує квоту чи кількість вільних місць в аудиторіях, застосовується відбір, форми якого визначають самі ВНЗ. Право на квотування мають і органи розподілу фондів та ресурсів.

Три університети (Oxford, Cambridge, Durham) проводять для абітурієнтів конкурсні вступні екзамени.

З огляду можливостей, Велика Британія щороку, починаючи з 1978/79 н. р., виділяє для сфери знань не менше 4,5 % ВВП, і, згідно з прогнозом на 2010 рік, ця цифра повинна становити 5,8–6,0%. Динаміка видатків на освіту у відсотках до ВВП показана на рисунку 3.

Рисунок 3.

Видатки на освіту до ВВП у Великій Британії з 1978/79 н. р. до 2009/10 н. р., у % (прогноз)

Академічний рік та екзамени. Навчання розпочинається 1 вересня і формально закінчується 30 серпня, але насправді навчальний рік коротший. Кожен ВНЗ автономний у плануванні навчального року за умови дотримання загальних критеріїв: закінчення занять у червні, кілька (3–5) тижнів перерви на головні релігійні свята.

Навчальний рік поділяється на три частини, але в останній більшість ВНЗ скорочує кількість навчальних годин для надання студентам часу на перегляд матеріалу і підготовку до підсумкових екзаменів. Частина університетів має проміжні канікули (до 8 тижнів) як час для самостійного навчання студентів. Однак дедалі відчутнішою є тенденція до двосеместрового року з канікулами між семестрами.

Усі ВНЗ автономні у встановленні методів контролю роботи і знань студентів: більшість робить наголос на підсумкових екзаменах, часто проводиться поточний контроль з урахуванням його результатів під час вирішення питання про перехід на наступний курс чи рівень. Після закінчення програми першого циклу студент може отримати такі оцінки: найвищу (Class 1), дуже добру (Class 2, Division 1) з правом продовження навчання на другому циклі, непогану (Class 2, Division 2 чи «two-two»), найнижчу (Class 3).

Для переходу з першого рівня на другий потрібно відповідати доволі високим академічним вимогам (диплом бакалавра з відзнакою) і показати глибокі знання з предмета спеціалізації. З цього правила є й винятки, коли на другий рівень приймають осіб без диплома за перший рівень, а лише за наявності чималого досвіду роботи з обраного фаху.

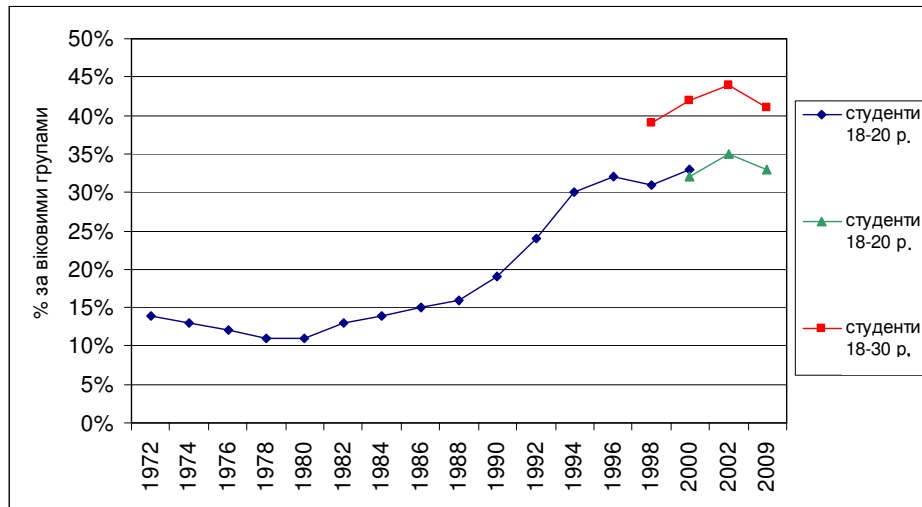
Кваліфікації. Більшість абітурієнтів обирають курси навчання, які забезпечують здобуття першої кваліфікації (часто називають «undergraduate degree»). Цей перший диплом вимагає загалом 3–4 роки навчання, за винятком ветеринарії та медицини (5–6 років). Передбачається впровадження курсів меншої тривалості (прискорених) і можливість у результаті зміни тривалості року та інтенсивнішої роботи отримання першого диплома вже за два роки. У Великій Британії найпоширеніші такі кваліфікації: бакалаври мистецтв (BA = Bachelor of Arts), наук (BSc = Bachelor of Science), освіти (BEd = Bachelor of Education), інженерії (BEng = Bachelor of Engineering), права (LLB = Bachelor of Law), медицини (MB = Bachelor of Medicine). Кваліфікація бакалавра має три варіанти «з відзнакою» залежно від кількості поглиблено вивчених і складених дисциплін: Honours degree – 1, Joint Honours degree – 2, Combined Honours degree – 3 (чи більше) дисципліни.

Менш престижним є навчання та отримання «посередньої» (Ordinary Pass degree) бакалаврської кваліфікації з непоглибленим вивченням і засвоєнням дисциплін програми.

Показовим є досвід Великої Британії щодо залучення молодих громадян країни у сферу знань, з 14,8% у 1972 році до 35% у 2008 році (рис. 4).

Рисунок 4.

Зайнятість громадян у сфері вищої освіти у Великій Британії з 1972–2009 рр.

Після завершення навчання першого рівня студент може продовжити освіту для отримання вищої кваліфікації (postgraduate degree), яка часто називається «магістр». Найпоширеніші варіанти: магістр мистецтв (MA = Master of Arts), наук (Msc = Master of Science), бізнесу та управління (MBA = Master of Business Administration), права (LLM = Master of Law). Отримання цього диплома відкриває шлях до студій докторського рівня з присвоєнням звання «доктор філософії» (PhD = D Phil = Doctor of Philosophy), рідше – «магістр філософії». Інколи і лише за умови виконання належних самостійних досліджень докторське звання отримують одразу після бакалаврського. Деякі університети присвоюють кваліфікацію «бакалавр» після програми другого рівня (B. of Philosophy чи B. of Literature).

Навчання студентів-іноземців. Велика Британія залишається одним із найпривабливіших місць навчання для іноземців. Однак країна не може задовольнити всі прохання, тому допуск у ВНЗ проходить через суворий відбір. Для підвищення шансів на вступ абітурієнт-іноземець повинен звернутися до Служби прийому (UCAS) восени за рік до навчання. Відомим джерелом інформації є відділення Британської Ради (British Council) [10, с. 51].

Абітурієнт-іноземець повинен подати документ про середню освіту, який дає доступ до університету, й супровідні папери. Варто звернути увагу на підготовку до співбесіди, від якої залежить результат процедури відбору.

Абітурієнти з країн Європейського Союзу, як і британські, повинні до 15 грудня надіслати запити до Служби прийому в університети і коледжі (UCAS), а вступники в мистецькі заклади – до Центрів прийому з мистецтв і дизайну (ADAR). За формальної відсутності обмежень у прийомі все ж існує суворий відбір претендентів. У випадку вступу на другий цикл вищої освіти чи на докторські студії претендент повинен звернутися безпосередньо до обраного закладу вищої освіти для отримання зразків форм запити і необхідної інформації з процедурних питань.

Плату за навчання встановлюють самі навчальні заклади, але верхню межу, яку заборонено перевищувати, встановлює держава. Інформацію про можливі гранти та інші форми фінансової допомоги іноземці можуть отримати у відділеннях Британської Ради у своїй країні.

Орієнтація України на міжнародну інтеграцію у сфері вищої освіти – своєчасний, актуальний і практично значущий крок, оскільки це орієнтує суспільство на розвиток, який базується на знаннях [6, с. 44]. Розвинутий національний ринок повинен відкинути ринкову короткозорість, а маркетинг на ринку знань – допомогти її уникнути у формуванні стратегії інтернаціоналізації виробництва знань [4, с. 7].

Інтернаціоналізація освіти означає орієнтацію на експорт, тобто на міжнародний ринок освітніх послуг як життєво необхідний. Лише в 2001 р. за кордоном навчалися 1,65 млн студентів, з яких понад 1,3 млн осіб – у розвинутих країнах. Так, 72% від сумарної чисельності іноземних студентів припадає на п'ять країн: США (28%), Великобританію (14%), Німеччину (12%), Францію (9%) й Австралію (7%). Наша держава може навчати не менше, ніж 500 тис. іноземних студентів на рік, що дає підстави розраховувати на щорічний дохід у сумі близько 1 млрд. дол. (для порівняння: на даний час в Україні навчаються близько 35 тис. іноземних студентів) [8, с. 344]. Жоден національний ринок, навіть найбільшої та найрозвинутішої країни, не може спожити все, що створюється в межах національних кордонів. Водночас для успіху на ньому потрібно вести пошук свого сегмента й активно його освоювати, провадити цілеспрямовану державну політику підтримки експортерів освітніх послуг та послідовно її реалізовувати.

У результаті проведеного дослідження і на основі матеріалу, викладеного вище, можна зробити такі висновки. Отже:

По-перше, система вищої освіти, як і культура її народу, є унікальним явищем, незрівнянно складнішим, ніж інші системи (транспорту, зв'язку, безпеки), оскільки глибоко пов'язана з духовними і матеріальними аспектами минулого і сучасного. З огляду на це, в кожній країні, включаючи Україну, виробництво знань має свої особливості, що дасть змогу включити дану країну до спільного руху світового співтовариства в майбутнє, до міжнародного ринку праці та капіталу, яким виступають і знання.

По-друге, при реформуванні вищої освіти в країні, з одного боку, враховують пріоритети збереження культурної різноманітності національних

систем освіти, а з іншого – завдання поліпшення міжнародної співпраці, мобільності, працевлаштування студентів у європейському чи міжнародному ареалі, міжнародної конкурентоспроможності закладів вищої освіти у сфері виробництва знань, що приведе до вирівнювання змісту і якості освіти в країнах Європейського Союзу та узгодження видатків на цю мету у відсотковому відношенні до ВВП.

По-третє, державна підтримка освіти Великої Британії, щодо її розвитку, базується на довгостроковій стратегії. Динаміка цієї підтримки відображає інвестиції в освіту з 40 млрд фунтів стерлінгів у 1997/98 рр. до 61 млрд фунтів стерлінгів на 2008/2009 рр., що забезпечує високий рівень автономії у визначенні курсів, програм і методів навчання, а це дає змогу вважати її однією з найкращих у світі.

По-четверте, Україні для успіху на міжнародному ринку виробництва знань потрібно вести пошук свого сегмента й активно його освоювати, провадити цілеспрямовану державну політику підтримки експортерів освітніх послуг та послідовно її реалізовувати.

Література

1. Арутюнов В. С., Стрекова Л. Н., Цыганов С. А. Роль высшей школы в развитии инновационных процессов в России. Становление отечественной системы корпоративного образования // Менеджмент в России и за рубежом. – 2008. – № 4. — С. 118–128.
2. Матвіїв М. Я. Маркетинг знань: методологічний та організаційний аспекти: Монографія. – Тернопіль: Економічна думка, 2007. – 450 с.
3. Матвіїв М. Я. Методологія та методика маркетингового менеджменту в сфері вищої освіти: Монографія. – Тернопіль: Економічна думка, 2005. – 560 с.
4. Оболенська Т. Є. Маркетинг освітніх послуг: вітчизняний і зарубіжний досвід: Монографія. – К., 2001. — 208 с.
5. Панкрухин А. П. Маркетинг образовательных услуг как инструмент анализа и условие повышения эффективности подготовки специалистов. – М.: Высшая школа, 2001. — 245 с.
6. Проблемы экономики переходного общества / Отв. ред. В. М. Геец, Д. С. – Львов – Запорожье, 2007. – 320 с.
7. Реформування освіти наблизить Україну до Європи // Інформаційний бюлетень Міжнародного центру перспективних досліджень. – 2009. – № 76. – С. 14–23.
8. Юрій С. І., Савельєв Є. В. Економічні проблеми ХХІ століття: міжнародний та український виміри. – К.: Знання, 2007. – 600 с.

9. Edvinsson, L. and Malone, M.S. (2007) *Intellectual Capital: Realizing your Company's True Value by Finding Its Hidden Brainpower*, Harper Business, New York. – 451 p.
10. Girdham M. *Interpersonal Skills at Work*. – 2d ed. London: Prentice Hall, 2007. – 212 p.
11. WTO – *Europe in Figures: Eurostat yearbook*. – 2006–2007. – 480 p.

Стаття надійшла до редакції 9 червня 2009 р.